

ДРИШЛЮК В. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державно-правових
дисциплін інституту права та безпеки
(Одеський державний університет
внутрішніх справ)

ЖУРАВЕЛЬ А. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових
дисциплін інституту права та безпеки
(Одеський державний університет
внутрішніх справ)

ЮРЧЕНКО М. М.,

кандидат політичних наук, доцент,
професор кафедри державно-правових
дисциплін інституту права та безпеки
(Одеський державний університет
внутрішніх справ)

НІЦЕВИЧ А. С.,

викладач кафедри державно-правових
дисциплін інституту права та безпеки
(Одеський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 130.122 +342.4+341.231

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.86>

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ ТА ЇХ НАСЛІДКИ ПРИ ЗВЕРНЕННІ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Наукова стаття присвячена дослідженню питань правового регулювання та відповідальності за зловживання процесуальними правами в українському процесуальному законодавстві та в правовій практиці Європейського суду з прав людини, проблемам, що виникають при зверненні до зазначених судових інстанцій та виробленню можливих шляхів подолання та протидії таким порушенням. Досліджено питання зловживання правом, зловживання процесуальними правами, зокрема на прикладі цивільного процесуального та господарського процесуального законодавства. Розглянуті приклади кваліфікації дій заявників як зловживання процесуальними правами при зверненні до Європейського Суду з прав людини. Розглянуті етичні проблеми та наслідки зловживання процесуальними правами при зверненні до судових інстанцій та Європейського суду з прав людини, зокрема, які вчиняються професійними юристами – адвокатами.

Запропоновано доповнити перелік дій, що кваліфікуються як зловживання процесуальними правами в процесуальному законодавстві, а також визначити

конкретну відповідальність адвокатів з урахуванням правил адвокатської етики та Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» через вчинення дій, що визнаються Європейським судом з прав людини як зловживання правом. Розглянуто значення посилення відповідальності за зловживання процесуальними правами для правозастосовчої практики, правової системи України в цілому на шляху України до членства в Європейському Союзі, зв'язок недопустимості таких дій в контексті принципу верховенства права та принципів добросовісності, професіоналізму та законності в діяльності адвоката. На підставі аналізу норм чинного законодавства та судової практики сформульовані загальні висновки щодо неприпустимості зловживання процесуальним правами з огляду на шлях європейського розвитку України та слідування правовим процедурам, що встановлені Європейським судом з прав людини.

Ключові слова: зловживання правом, права людини, демократія, рішення, Європейський Суд з прав людини, захист, засновки, висновки.

Dryshliuk V. I., Zhuravel A. V., Yurchenko M. M., Nitsevykh A. S. The abuse of procedural rights and its consequences when applying to the European Court of Human Rights

The scientific article deals with the problem of legal regulation and liability for abuse of procedural rights in Ukrainian procedural legislation and in the legal practice of the European Court of Human Rights, problems that arise when applying to the aforementioned courts and developing possible ways to overcome and counteract such violations. The issue of abuse of law, abuse of procedural rights is investigated, in particular on the example of civil procedural and economic procedural legislation. Examples of qualification of actions of applicants as abuse of procedural rights when applying to the European Court of Human Rights are considered. Ethical problems and consequences of abuse of procedural rights when applying to judicial authorities and the European Court of Human Rights are considered, in particular, those committed by professional lawyers - advocates. It is proposed to supplement the list of actions that qualify as abuse of procedural rights in procedural legislation, as well as to determine the specific liability of lawyers, taking into account the Rules of Attorney's Ethics and the Law of Ukraine "About the Bar and Attorney's Activities" for committing actions that are recognized by the European Court of Human Rights as abuse of rights.

The importance of increasing liability for abuse of procedural rights for law enforcement practice, the legal system of Ukraine as a whole, and Ukraine's path to membership in the European Union is considered, as is the connection between the inadmissibility of such actions in the context of the principle of the rule of law and the principles of good faith, professionalism, and legality in the activities of a lawyer.

Based on the analysis of the norms of current legislation and judicial practice, general conclusions were formulated regarding the inadmissibility of abuse of procedural rights in view of the path of Ukraine's European development and following the legal procedures established by the European Court of Human Rights.

Key words: abuse of rights, human rights, democracy, judgement, European Court of Human Rights, protection, background, conclusion.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Європейський суд з прав людини залишається чи не найголовнішою міжнародною судовою установою, яка здатна захистити права особи, що зверталася за захистом до національного суду. І хоча Європейський суд з прав людини

(далі – ЄСПЛ) не є черговою інстанцією в судовому процесі і захищає лише ті права, що визначені Європейською Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. [1], саме до нього звертаються заявники, які прагнуть відновити справедливість, домогтися реагування державних органів на порушення власних прав або усунути порушення фундаментальних прав, гарантованих Конвенцією та, хоча б якимось чином, вплинути на негативні наслідки розгляду справи в національному суді. Останнє багато в чому може перетворитися в спробу «шансу», «соломини» для людини, яка отримала або відмову в задоволенні своїх вимог, або інший негативний для себе результат по справі. Звернення до ЄСПЛ розглядається як спосіб захисту та відновлення порушених фундаментальних прав людини. Але, в той же час, таке звернення може бути використано як засіб заробітку недобросовісними правниками та адвокатами, які не роз'яснюють клієнтам умови звернення до ЄСПЛ або умисно вводять в оману стосовно такого звернення та його наслідків. В свою чергу, означені дії можуть бути розцінені ЄСПЛ як зловживання процесуальними правами, що тягне за собою постановлення рішення про неприйнятність заяви.

В правовій реальності України проблема зловживання процесуальними правами набула гострого характеру досить давно. В результаті, з'явилися норми процесуального законодавства, які не тільки кваліфікують відповідні дії як правопорушення, але й встановлюють правові наслідки таких дій для учасників процесу. Втім, як показує практика, зловживання процесуальними правами можуть виходити й на рівень міжнародної судової установи.

Метою статті є аналіз вітчизняної правової доктрини, національного законодавства та практики ЄСПЛ щодо вироблення механізмів протидії зловживанню процесуальними правами при зверненні до Європейського суду з прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Виклад основного матеріалу дослідження. Питання зловживання процесуальними правами були предметом розгляду вчених-процесуалістів, таких як: Абрамов Н.А., Ніколенко Л.М., Степанова Т.В., Подцерковний С.П., Харитонova О.І., Васильєв С.В., Червоний Ю.С., Штефан М.Й. та інші. В періодичній літературі також наявні дослідження з цього приводу, причому у різних галузях процесуального права. Серед авторів, що вивчали окремі аспекти зловживання процесуальними правами, необхідно зазначити Н. Бачинську, Н. Сампару, К. Гуртову, Т. Полянського, І. Андрієнко, Я. Берназюк, О. Тимошенко та ін. Проблеми правозастосування та практики ЄСПЛ досліджуються в працях науковців: І. Караман, В. Козіну, М. Мазур, А. Беніцького, В. Костицького та ін.

Судовий захист прав та інтересів кожної особи гарантуються на рівні Конституції України [2], а також конкретизується на галузевому рівні. Так, наприклад, стаття 3 Цивільного процесуального кодексу України [3] надає всім громадянам, іноземцям, особам без громадянства, а також юридичним особам всіх форм власності право звернутися за захистом свого порушеного, оспорюваного чи невизнаного права до суду. Відповідні норми, що гарантують звернення до суду містяться в усіх процесуальних кодексах України, як і норми, що визначають перелік, об'єм та порядок реалізації процесуальних прав. В процесуальному законодавстві також містяться норми, які визначають які саме дії учасників процесу можуть розцінюватися як зловживання процесуальними правами та наслідки таких дій.

Саме поняття зловживання процесуальними правами має досить давню історію, хоча в Давньому Римі мова йшла, перш за все, про зловживання матеріальними правами. На сьогодні, в науковій літературі можна виділити декілька підходів до визначення зловживання процесуальними правами. Перший підхід до визначення зловживання правом ґрунтується на таких критеріях, як наявність заподіяної шкоди та умисне вчинення дій, що спричиняють негативні наслідки. Відповідно до другого підходу, зловживанням правом вважається реалізація суб'єктивного права в спосіб, що суперечить принципам добросовісності та чесних намірів. Третій підхід, який застосовується у сфері цивільного права, розглядає зловживання правом як специфічний вид правопорушення, коли уповноважена особа діє в межах свого права, проте використовує заборонені форми поведінки в межах дозволеного їй загального способу здійснення правомочностей.

Зловживання правом являє собою таку форму поведінки, що порушує встановлені обов'язки, а отже, має ознаки протиправності. Його специфіка полягає в тому, що воно виникає в межах реалізації суб'єктивного права, тобто базується на діях, які формально дозволені законом, але по суті призводять до порушення права іншої особи.

У правовій доктрині існує класифікація зловживань процесуальними правами, яка поділяє їх на дві основні групи: зловживання процедурою розгляду спору загалом та непра-вомірне використання окремих процесуальних прав. Перша категорія передбачає маніпулювання правом на судовий захист, що може здійснюватися як позивачем, так і відповідачем. Виявлення випадків зловживання окремими процесуальними правами – друга категорія – є більш складним завданням, оскільки вони пов'язані з конкретними процесуальними норма-ми та специфічними способами їх порушення.

В юридичній практиці відстежується досить багато проявів зловживання процесуальними правами. Певний час поспіль, одним із найпоширеніших способів недобросовісного викори-стання процесуальних прав є навмисне затягування судового розгляду. Один із способів такого затягування проявлявся, наприклад, у поданні клопотання про призначення експертизи, а потім штучного створення перешкоди в її проведенні. Використовуючи такі механізми, недобросо-вісна сторона намагається затягнути судовий процес, сподіваючись, що тривалість розгляду зму-сить позивача відмовитися від подальшого захисту своїх прав або призвести до іншого бажаного для сторони результату. Серед способів затягування справи можна також виділити маніпуляції з заочними рішеннями, коли відповідачі, отримавши його копію, відразу подають апеляційну скаргу, не використовуючи при цьому своє право на скасування заочного рішення. Це змушує апеляційні суди додатково роз'яснювати сторонам можливість подання відповідної заяви до суду першої інстанції, а лише після її відхилення – звернення до апеляційного суду.

Відповідно до ст. 43 Господарського процесуального кодексу України учасники судо-вого процесу та їх представники повинні добросовісно користуватися процесуальними пра-вами; зловживання процесуальними правами не допускається [4].

Залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживанням процесуальними правами дії, що суперечать завданню господарського судочинства, зокрема: 1) подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчи-лася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, спрямованих на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення; 2) подання декількох позо-вів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між судьями; 3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер; 4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи, або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою; 5) укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі.

Як наслідок, якщо подання скарги, заяви, клопотання визнається зловживанням про-цесуальними правами, суд з урахуванням обставин справи має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання.

Суд зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами. У випадку зловживання процесуальними правами учасником судового процесу суд застосовує до нього заходи, визначені ГПК України. Одним з таких заходів є накладення штрафу відповідно до ст. 135 ГПК України. Так, у разі зловживання процесуальними пра-вами, вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання судочинству суд може накласти на винну особу штраф у розмірі від одного до десяти розмірів прожитко-вого мінімуму для працездатних осіб. А у разі повторного чи систематичного невиконання

процесуальних обов'язків, повторного чи неодноразового зловживання процесуальними правами, повторного чи систематичного неподання витребуваних судом доказів без поважних причин або без їх повідомлення, триваючого невиконання ухвали про забезпечення позову або доказів суд, з урахуванням конкретних обставин, стягує в дохід державного бюджету з відповідного учасника судового процесу або відповідної іншої особи штраф у сумі від п'яти до п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Відповідальність за вчинення дій, що кваліфікуються як зловживання процесуальними правами може нести як безпосередньо учасник справи, так і його представник.

Судові органи та вищі судові інстанції констатують окремі випадки зловживань процесуальними правами учасниками справи та притягають винних до відповідальності. Так, наприклад, у справі № 905/945/18 Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду зазначив, що Європейський суд з прав людини у своєму рішенні від 07.07.89 у справі "Юніон Еліментарія Сандерс проти Іспанії" зробив висновок про те, що праву особи на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку кореспондується обов'язок добросовісно користуватися наданими законом процесуальними правами, утримуватись від дій, що зумовлюють затягування судового процесу, та вживати надані процесуальним законом заходи для скорочення періоду судового провадження. А у справі "Сілін проти України" Європейський суд з прав людини з огляду на затримки, що мали місце під час провадження у суді першої інстанції, та обставини справи в цілому, вважав, що тривалість цієї справи була надмірною та порушувала вимогу «розумного строку», а отже, мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції (право на справедливий суд). Разом з тим Європейський суд з прав людини наголосив також на тому, що відповідно до українського законодавства суди мали повноваження застосувати до сторін, які сприяють безпідставному затягуванню провадження, адміністративні та кримінальні санкції.

За таких обставин, апеляційний господарський суд дійшов правомірного висновку, що дії скаржника (заявлення завідомо безпідставного відводу заздалегідь виготовленого та роздрукованого) ставлять під сумнів його бажання розглядати подану ним апеляційну скаргу та спрямовані на свідоме не виправдане затягування судового процесу, перешкоджають іншим учасникам процесу використовувати наявні засоби правового захисту, чим порушують їх права[5].

Зловживання адвокатами процесуальними правами, у вигляді безпідставних відкладень розгляду судової справи та інших формах порушень, стають предметом розгляду дисциплінарних палат кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури регіонів, а іноді й Вищої кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури України, оскільки такі дії порушують Правила адвокатської етики – далі ПАЕ[6].

Одним із основних принципів здійснення адвокатської діяльності є законність.

Практична реалізація цього принципу, зокрема, покладає на адвоката обов'язок використовувати всі свої знання та професійну майстерність для належного захисту й представництва прав та законних інтересів клієнта, дотримуючись чинного законодавства України. Адвокат не має права в своїй професійній діяльності вдаватися до засобів та методів, які суперечать чинному законодавству або Правилам адвокатської етики (ст. 7 ПАЕ).

Дотримання адвокатом принципу законності у відносинах з судом, згідно із приписами розділу IV Правил адвокатської етики, полягає в тому, що адвокат зобов'язаний дотримуватися вимог чинного процесуального законодавства, законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність, про судоустрій і статус суддів, іншого законодавства, що регламентує поведінку учасників судового процесу, а також вимог ПАЕ.

Під час здійснення професійної діяльності в суді адвокат повинен бути добропорядним, поводити себе чесно та гідно, стверджуючи повагу до адвокатської професії. Адвокат не повинен вчиняти дій, спрямованих на не виправдане затягування судового розгляду справи(ст. 44 ПАЕ).

Таким чином, неявка адвоката у судові засідання за певних обставин може бути розцінено кваліфікаційно-дисциплінарними комісіями адвокатури як порушення принципу законності та мати наслідком притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності [7].

З точки зору звернення до ЄСПЛ, зловживання процесуальними правами та правом на звернення до Суду являє собою окремий інтерес. Так, наприклад, у заяві *Zbyranyk and Smetanin v. Ukraine* (№ 453/21 та № 9741/21) суд констатував, що подання неправдивої інформації по суті заяви є поведінкою, що суперечить меті індивідуальної заяви. Юристи мають розуміти, що з огляду на обов'язок ЄСПЛ, розглядати твердження про порушення прав людини, вони повинні проявляти високий рівень професійної розсудливості та конструктивної співпраці з ЄСПЛ, не допускаючи подання необґрунтованих заяв, і як до початку провадження, так і після нього ретельно вивчати всі деталі справи, чітко дотримуватися всіх відповідних процедурних правил і наполегливо закликати своїх клієнтів робити те ж саме. Інакше умисне або недбале використання ресурсів ЄСПЛ може підірвати довіру до роботи юристів в очах ЄСПЛ і, навіть якщо це виникає систематично, мати наслідком заборону окремим юристам представляти заявників у ЄСПЛ на підставі § 4 (b) Правила 36 Регламенту ЄСПЛ (див. *Stevančević v. Bosnia and Herzegovina* (dec.), no. 67618/09, § 29, 10 січня 2017 року)[8].

Практика ЄСПЛ досить давно акцентує увагу на зловживанні процесуальними правами. Так, наприклад, у справі *Salontaji-Drobnjak v. Serbia* (заява № 36500/05 від 13.10.2009) Суд зазначив, що правовій системі має бути дозволено захищати себе від сутяжників, але вважає, що встановлення ефективного юридичного механізму взаємодії з скаргами таких сутяжників є прерогативою національної влади[9].

Окрім того, окремі види зловживань процесуальними правами стали предметом уваги ЄСПЛ. Серед них: 1) подача скарги від чужого імені («*Driifhout v. Netherlands*»); 2) використання образливих виразів на адресу держави-відповідача, її представників, самого ЄСПЛ, його співробітників або канцелярії («*Rehak v. Czech Republic*»); 3) підробка документів («*Jian v. Romania*»); 4) неповідомлення суду ключової інформації, що має значення для справи («*Al-Nashif v. Bulgaria*») тощо. Ці форми зловживання процесуальними правами були встановлені на підставі аналізу практики ЄСПЛ, присвяченій такому типу недобросовісної поведінки, яка була виявлена під час подання скарги безпосередньо до ЄСПЛ. Так, О.Тимошенко доходить висновку, що деякі суб'єкти вдаються до зловживання процесуальними правами не лише на національному рівні, але і на рівні міжнародної судової інстанції [10, С. 107].

Зазначені порушення, вчинені учасником справи, матимуть негативні наслідки для такої особи у вигляді неприйняття скарги або відмови у задоволенні заяви. Для особи, що не має юридичної освіти і яка не користується правовою допомогою адвоката, такі дії можуть розцінюватися як виправдані для досягнення результату по справі. Інші наслідки можуть наступати за вчинення таких дій професійним юристом-адвокатом. Це не тільки шкодить клієнтові, але й має негативні наслідки, що впливають на авторитет адвокатури України. Ст. 11 ПАЕ прямо встановлює, що зважаючи на суспільну значущість і складність професійних обов'язків адвоката, від нього вимагається високий рівень професійної підготовки, ґрунтовне знання чинного законодавства, практики його застосування, опанування тактики, методів і прийомів адвокатської діяльності, ораторського мистецтва. Адвокат зобов'язаний надавати професійну правничу (правову) допомогу клієнту, здійснювати його захист та представництво компетентно і добросовісно, що передбачає знання відповідних норм права, наявність необхідного досвіду їх застосування, доскональність у врахуванні всіх обставин, що стосуються доручення клієнта та можливих правових наслідків його виконання, ретельну підготовку до виконання доручення.

Недопустимість зловживання процесуальними правами, а рівно здійснення своїх прав у межах визначених законом, можливість їх захисту компетентними судовими органами є складовими демократичного суспільства та правової держави. В демократичній державі межі здійснення права конкретної особи напряму залежить від непорушення права іншої особи в процесі його реалізації. Зловживання правом, як здійснення права, що має на меті або навмисне завдання шкоди або здійснюється всупереч інтересам та меті правового регулювання відповідних відносин, має визнаватися правопорушенням із застосуванням відповідних наслідків у вигляді санкцій.

Прецедентна практика ЄСПЛ, в тому числі, яка стосується випадків виявлення зловживання процесуальними правами, будеться на аналізі судом конкретних обставин справи (засновків). Таким чином, суд, констатує зловживання процесуальними правами заявника і застосовуючи наслідки у вигляді ухвалення рішення про неприйнятність заяви або про відмову у захисті, як висновок, має дослідити обставини, викладені у заяві, де містяться певні, засновки, на підставі яких під час розгляду справи здійснити певні судження та здійснити умовивід який стане підґрунтям для ухвалення рішення у справі.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

Звернення до Європейського Суду з прав людини є дієвим способом захисту прав і свобод, що охороняються та гарантуються Європейською конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод і відбуваються із дотриманням встановлених процедур та форм. При зверненні до Суду важливу роль має добросовісність заявника, який має уникати дій, що можуть бути розцінені як зловживання правом.

Практика ЄСПЛ повинна бути врахована при визначенні відповідальності осіб, що зловживають процесуальними правами при зверненні до ЄСПЛ. У разі вчинення таких дій адвокатом, останній має притягатися до дисциплінарної відповідальності за порушення Правил адвокатської етики або за невиконання, або неналежне виконання своїх професійних обов'язків. Представляється, що заборона зловживання процесуальними правами при зверненні до ЄСПЛ має бути окремо передбачена в правилах адвокатської етики.

Слід підтримати думку науковців, які пропонують розробити поняття «зловживання цивільними процесуальними правами» в законодавстві України, з урахуванням загального підходу ЄСПЛ до розуміння категорії зловживання як матеріальними, так і процесуальними правами, і запропонувати закріпити законодавчо таке поняття у всіх процесуальних галузях права, рівно як і перелік порушень, що підпадають під ознаки зловживання процесуальними правами з урахуванням практики ЄСПЛ.

Усі інші проблеми пов'язані з дослідженням особливостей звернення до ЄСПЛ та відповідальністю за зловживання процесуальними правами учасниками судового процесу виходять за межі цієї статті і становлять перспективні напрямки подальших наукових розвідок.

Список використаних джерел:

1. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 42. Ст.492. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
4. Господарський процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. №6. Ст.56. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
5. Справа № 905/945/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83567229>.
6. Правила адвокатської етики. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text>.
7. Узагальнення дисциплінарної практики кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури щодо неявки адвокатів у судові засідання. URL.: <https://vkdka.org/17547-2/>.
8. Zbyranyk and Smetanin v. Ukraine (№ 453/21 та № 9741/21). URL.: <https://lpd.court.gov.ua/decision-yespl/card/15>.
9. Salontaji-Drobnjak v. Serbia (заява № 36500/05 від 13.10.2009) URL.: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-94985&filename=001-94985.pdf>.
10. Тимошенко О.А. Інститут неприпустимості зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві крізь призму практики Європейського суду з прав людини. Аналітичне порівняльне правознавство. № 6. 2022. С. 105-110.

